

דף שבועי

בס"ד

פרשת חיי שרה, תשפ"ב, מספר 1442

מערת המכפלה במבט ארכיאולוגי

נעם ארנון

- המבנה המונומנטלי המוכר, המתנשא מעל המערה - תקופת בית שני
- כתובות שהתגלו על החומה בתוך המבנה – תקופת התלמוד

המערה:

במהלך ה"סליחות" בשנת תשמ"א (1981) התגלתה - לראשונה במחקר המודרני - מערת הקבורה במעמקי המבנה. גילוי המערה התאפשר תוך כדי "מבצע" מיוחד וחווייתי של מדריכי "מדרשת חברון"¹. במהלך מבצע זה התגלתה מערת קבורה, הכוללת שתי מערות, זו לפני זו, וביניהן מחבר מסדרון צר וקצר. אל המערה הוביל בעבר פיר, אשר נקטע, ושולב בבנייה המאוחרת יותר בתקופת הבית השני. שתי המערות מולאו בעפר שכיסה את חלקיהן הנמוכים. צורת המערה ואופי חציבתה אופייניות לתקופת הברונזה התיכונה², אותה מקובל לראות כ"תקופת האבות"³. בנוסף, סמוך למבנה התגלו מערות דומות נוספות שזוהו גם הן כמערות קבורה מתקופה זו.³

להשלמת התמונה, בחפירות תל חברון ("ג'בל רומידה", כק"מ אחד מדרום-מערב למערת המכפלה) התגלתה עיר מוקפת חומה מסיבית, מתקופת הברונזה התיכונה. מגלה החומה, החוקר האמריקאי פרופ' פיליפ האמונד, כינה אותה "חומה קיקלופית", מונח המציין ענק מיתולוגי. חומות בצורות וענקים בחברון מוזכרים

הנושא המרכזי הפותח את הפרשה הוא קניית מערת המכפלה ע"י אברהם לצורך קבורת שרה. מערת המכפלה היא ראשית קניין הארץ ומקומם של השורשים העמוקים ביותר של עם ישראל. התורה מייחסת למקום חשיבות מיוחדת, והוא מוזכר עוד מספר פעמים בהמשך ספר בראשית. במאמר זה נוסף על המקום גם היבט ארכיאולוגי.

דורות רבים הייתה מערת המכפלה עלומה ונסתרת, אך בדור האחרון הולכים ונודעים פרטים המאפשרים לבחון את האתר ותכולתו מנקודת מבט ארכיאולוגית.

כידוע, החלוקה המקובלת של ההיסטוריה של עם ישראל בעת העתיקה כוללת ארבע תקופות עיקריות:

- תקופת האבות
- תקופת בית המקדש הראשון
- תקופת בית המקדש השני
- תקופת המשנה והתלמוד

באופן מעניין וראוי לציון, התגלו במערת המכפלה ממצאים שתוארכו לארבע תקופות אלו:

- המערה הכפולה, שהתגלתה במעמקי המבנה – תקופת האבות
- כלי החרס שהתגלו במערה - תקופת בית ראשון

* ד"ר נעם ארנון הוא דובר היישוב היהודי בחברון ויו"ר מדרשת חברון. עבודת הדוקטורט שלו בנושא "מערת המכפלה: האתר ותולדותיו מראשיתו ועד שלהי העת העתיקה" נכתבה בהנחיית פרופ' בועז זיסו, במחלקה לארכיאולוגיה ולימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר אילן.

1 ראו ברחבה: המערה מאת נעם ארנון, הוצאת מדרשת חברון ובית אל 2017, עמ' 84-100.
2 ארנון 2017 עמ' 101-106; ארנון תשפ"א עמ' 58-61.
3 ארנון נ', "מערת המכפלה: האתר ותולדותיו מראשיתו ועד שלהי העת העתיקה" תשפ"א עמ' 61-60.

מתקופת הברזל. ממצא כלי החרס במערת המכפלה משתלב בממצאי תל חברון מתקופה זו.

המבנה:

המבנה המוכר הינו מונומנט ייחודי מימי בית המקדש השני, שנותר – באופן מפליא – שלם ופעיל זה למעלה מאלפיים שנה. סגנון המבנה ושיטות הבנייה, ובדיקת פחמן 14 שבוצעה על גרגרי פחם שהתגלו במילוי הבטון בתוך החומה, מוכיחים כי בונה המתחם הוא (כצפוי) הורדוס מלך יהודה (37 – 4 לפסה"נ).⁸ כמאה שנה מאוחר יותר כתב יוסף בן מתתיהו (יוספוס פלאוויוס) על "מצבות עשויות שיש מרהיב ביופיו, מלאכת מחשבת",⁹ לפי תיאורים שקיבל מעדי ראייה.¹⁰

בחפירות תל חברון בשנת 2014 שבוצעו ע"י עמנואל איזנברג ופרופ' דוד בן שלמה התגלה רובע יהודי מפותח מימי בית שני (מאה 1 לפסה"נ – מאה 1 לסה"נ), ובו בתי מגורים, בית מלאכה ליצירת כלי חרס, גתות יין ובתי בד. בכולם התגלו ממצאים יהודיים מובהקים, כולל מטבעות מימי החשמונאים ומטבע מימי בר כוכבא. השיא היה גילויים של שני מקוואות טהרה ענקיים ומרשימים, מהגדולים בארץ (נפחם בין 100 – 250 מ"ק).¹¹ לשני המקוואות מובילות מדרגות רחבות המחולקות לשלושה גרמי מעלות (תופעה ייחודית המופיעה רק בחברון ובקומראן).¹²

בעבר הועלו השערות שונות באשר לבונה המבנה של מערת המכפלה ומטרת בנייתו. הועלתה גם דעה מרחיקת לכת, שהמבנה הוא אדומי – שנבנה ע"י האדומים או עבור האדומים, אשר כביכול היו תושבי חברון בתקופת הבית השני. אך ממצאי תל חברון מוכיחים כי תושבי חברון היו יהודים שהקפידו על הלכות הטהרה (וייתכן שהיו צאצאי האדומים

כמובן גם במקרא (במ' יג:כב; יהו' יד:יב – יד ועוד).⁴ החוקר הישראלי ד"ר אבי עופר גילה בתל לוח חרס בכתב היתדות בשפה האכדית, ובו רשימת בהמות שהובאו למלך העיר והועלו כקורבן.⁵ הלוח מעיד על קיום שלטון מרכזי ומערכת מנהלית בעיר הכנענית. אזור הקבורה של העיר היה במזרח "עמק חברון", במדרונות הסלעיים הגובלים בשדות העיר. גם מתיאור המקום בתורה עולה כי מערת המכפלה הייתה "בקצה השדה". המערה הייתה ממזרח לממרא, ובלשון הכתוב: "על פני ממרא", ולידה נמצאו "מבחר קברים" – מכלול מערות הקבורה, אשר אחת מהן נבחרה ונקנתה ע"י אברהם לקבורת שרה. הטופוגרפיה, הממצאים הארכיאולוגיים ופסוקי המקרא משתלבים היטב.

כלי החרס:

בתוך המערה, ליד עצמות אדם מפוזרות, התגלו חלקים של ארבעה כלי חרס: קערה, קובעת, פכית, וכתף של קנקן. הכלים תוארכו לתקופת הברזל 2 (תקופת בית ראשון, מאה 8-9 לפסה"נ).⁶ בכלים בוצעו בדיקות מעבדה – בדיקה פטרוגרפית באוניברסיטת אריאל ואנליזה כימית באוניברסיטת בון בגרמניה. תוצאות הבדיקות מראות כי הכלים נוצרו באזורים שונים ביהודה – בהר חברון, בירושלים, ובשפלה. מהממצא עולה, שבתקופת ממלכת יהודה המערה הייתה מוכרת, והגיעו אליה מבקרים מאזורים שונים, שחלקם השאירו בה כלים כ"מנחת קבורה". מרכזיותה של חברון כאתר מקודש עולה גם מהמקרא (שמ"ב טו:ז).

בחברון החלה מלכות דוד (שמ"ב ב:א). בחפירות תל חברון התגלתה עיר מרכזית מתקופת ממלכת יהודה, והחומות מהתקופה הכנענית חוזקו בבחנים ומגדלים. חותמות בכתב העברי הקדום ועליהן הכתובת "למלך חברון", שהוטבעו על ידי קנקנים של תוצרת חקלאית, מעידים כי היו בעיר מחסני מזון מלכותיים (שהוכנו ככל הנראה למצור האשורי בימי המלך חזקיהו).⁷ בתל התגלה "בית ארבעה מרחבים" וכן כתובת וחותמות נוספים

8 "זהות בונה המבנה מעל מערת המכפלה", ארנון תשפ"א עמ' 74-76.
9 **תולדות מלחמת היהודים ברומאים**, תרגום: עליזה אולמן, ירושלים תש"ע, עמ' 421.
10 "מערת המכפלה במקורות ובמסורות מתקופת בית שני", ארנון תשפ"א עמ' 84-101.
11 איזנברג ובן שלמה, **חפירות חברון – הד"ח הסופי**, אריאל 2017 עמ' 176-185. ארנון תשפ"א עמ' 38-43.
12 דוד בן שלמה, "מקוואות טהרה מימי בית שני בתל חברון", **מחקרי יהודה ושומרון** כו 1 (תשע"ז), עמ' 47-68.

4 ארנון תשפ"א עמ' 22-25.
5 משה ענבר, "לוח בכתב-היתדות מן המאות ה"ז-ה"ט לפני סה"נ שנתגלה בחברון", **קדמוניות** 87-88 (1989), עמ' 94-95.
6 ארנון 2017 עמ' 106-108. ארנון תשפ"א עמ' 62-63.
7 ארנון תשפ"א עמ' 52-55.

למערה לפנים ממערה, או למערה על גבי מערה (ערובין נ"ג) (למעשה, שתי הדעות נכונות). ברור שהם הכירו את מבנה הפנימי של המערה. חז"ל הדגישו את חשיבות ברכת אבות (בבלי ברכות לד); ביטוי בולט וייחודי הוא "האבות הן הן המרכבה" (בראשית רבה מז, ו ועוד) המייחס לאבות משמעות עמוקה של מרכבה לשכינה; ועוד. ואמנם יהודים בתקופת התלמוד עלו להתפלל במקום המקודש והחשוב (שחשיבותו עלתה בהיעדר בית מקדש).

באותה תקופה התקיים באתר נוסף - אתר "ממרא" בצפון חברון, אתר פולחני נוצרי חשוב ויריד מסחרי מרכזי, ובו נבנתה כנסייה מפוארת. גם באתר זה התגלו כתובות צליינים ביוונית מהתקופה הביזנטית, שברובן ככולן מופיעים צלבים או סימנים נוצריים אחרים.¹⁷ המסקנה היא שבתקופה זו נוצרים פקדו בעיקר את אתר ממרא, ויהודים - את מערת המכפלה. מציאות זו נמשכה מאות שנים, גם לאחר בניית כנסייה במערת המכפלה, עד לחסימת מערת המכפלה ליהודים ע"י המוסלמים הממלוכים במאה ה-13.

לסיכום: הממצאים הארכיאולוגיים במערת המכפלה משתלבים באופן מלא הן בפסוקי המקרא והן במרחב הסובב.

ב"ה זכינו בימינו לחידוש ביקורי יהודים במערת המכפלה ולתפילתם שם, ורבים עולים לחברון ל"שבת חיי שרה" לזכור ולזכות בזכות אבות ואימהות.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
 כתובת דוא"ל של dafshv@mail.biu.ac.il
 ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
 הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
 יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
 עורכת לשון: רחל הכהן שיף

17 ארנון תשפ"א עמ' 156.

שהתגייירו). כך סייעו ממצאי תל חברון להגדיר בבירור את מערת המכפלה - מבנה שנבנה בסביבה יהודית ע"י שליט יהודי כחלק מהמורשת ההיסטורית והאדריכלית היהודית.¹³

הכתובות:

כיום מוכרות שבע כתובות (למעט כתובות בערבית) שנחקקו בצידה הפנימי של החומה. שתי כתובות היו ידועות בעבר ופורסמו,¹⁴ וחמש התגלו רק לאחרונה. חמש מהן נכתבו ביוונית ושתיים בעברית. כולן תוארכו לתקופה הביזנטית (תקופת התלמוד, מאות 5 - 6 לסה"נ) והן נכתבו ע"י צליינים שנכנסו למבנה לצורך ביקור דתי ותפילה, או בלשון חז"ל "להשתטח על קברי אבות" (בבלי סוטה לד ע"ב ועוד). הכתובות כוללות שמות, שצוינו למטרות ברכה, זיכרון ותפילה. מתוך הכתובות עולה כי שש מתוך השבע נכתבו ע"י יהודים. חלק מהשמות הם שמות יהודיים אופייניים, כמו: "ברוכוס" (ברוך); "אנה" (חנה); "אבימלכוס" (אבימלך); בן נחום" ו"ברניקה". לאחרונה זוהה השם "רבי יעקב החזן"¹⁵ בעברית.¹⁶

ממקורות חז"ל אנו למדים שהחכמים הכירו את מערת המכפלה וביטאו התייחסות מיוחדת לאבות ומקום קבריהם. בתיאור ביקורו של רבי בנאה, אחד מראשוני האמוראים, במערת אברהם (בבלי בבא בתרא נח א) מופיע תיאור של שתי מערות ("מערת אברהם" ו"מערת אדם הראשון"). מקור זה מעיד על הכרת מערת המכפלה ויחס מיוחד לאישים הקבורים בה (כולל אדם וחיה). משמעות אמרתו של רבי שמואל בר יצחק (אמורא בן הדור השלישי שעלה מבבל לא"י) "אבות - דרך היסב הן קבורין" (ירושלמי תעניות ד ב), היא ברורה: אברהם באמצע, יצחק לימינו, ויעקב לשמאלו, בדומה לסדר המצבות המוכר כיום. רב ושמואל, מגדולי האמוראים במאה ה-3, שהיו בא"י וירדו לבבל, דנו במונח "מכפלה" - האם הכוונה

13 נעם ארנון: האדומים בהר חברון ומערת המכפלה, **כנס מחקרי חברון - הכנס הרביעי** תשע"ה 2015 עמ' 44-11.

14 גרשון בר כוכבא, **כתובות אבן, עץ ונחושת במערת המכפלה**, קריית ארבע 2016, עמ' 70, 111.

15 דניאל ויינשטוב, **רבי יעקב החזן במערת המכפלה, ארץ ישראל 34** תשפ"א 2021 עמ' 73-79.

16 סקירה רחבה על הכתובות ראה: ארנון תשפ"א עמ' 226-232.